

УДК 378:370.153.1

Марія Голубєва

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ "КУЛЬТУРА МИСЛЕННЯ"

В статті подається визначення категорії "культура мислення". Це поняття має історичний характер, складну структуру: рівень формально-логічний та діалектичний. В цій науковій роботі наводяться педагогічні прийоми формування культури мислення студентів.

Одним із дієвих засобів підвищення якості підготовки студентів є формування культури мислення майбутніх спеціалістів. Яким же має бути таке сучасне мислення? З яких структурних елементів воно складається? І, нарешті, яка категорія відображає досконалість мислення?

У сучасній філософській, педагогічній та психологічній літературі вживаються різні терміни, при розкритті змісту яких можна більшою або меншою мірою відповісти на поставлені щойно запитання. У вітчизняній літературі використовуються такі терміни як "культура розумової праці, діяльності", "стиль мислення" [1—3]. Як правило, ці поняття відображають певний синтез якостей особистості, які в сукупності характеризують ставлення особи до навчальної діяльності. Рівень інтелектуальних, організаційно-технічних, гігієнічних аспектів, які дають можливість тому, хто вчиться, якісно, результативно, оптимально, з найменшими затратами сил та часу виконати будь-яку розумову працю. Широке коло явищ, проблем, процесів, відображених у цих поняттях, об'єднує, ставить в один ряд суб'єктивні та об'єктивні фактори. До перших (суб'єктивних) факторів належать рівень інтелектуальних умінь особистості та розвиток її розумових здібностей. До других (об'єктивних) факторів — умови праці, місце роботи, психологічне оточення, час та ін. Об'єктивні фактори перебувають поза свідомістю, але суттєво впливають також на розумову діяльність.

Проаналізувавши зміст поданих вище понять, ми виокремлюємо категорію "культура мислення". Під культурою мислення маємо на увазі ступінь володіння особою методами та формами розумової діяльності. Зміст категорії "культура мислення" з часом змінюється, тому що вдосконалюються, ускладнюються та змінюються форми і методи пізнання, а також уявлення про

них. Отже, категорія "культура мислення" є історичною.

Для свідомого формування розумових здібностей сучасного студентства треба, щоб викладачі ясно усвідомлювали складну структуру категорії, яка розглядається. Оскільки структурні елементи мислення так чи інакше взаємопов'язані й утворюють систему, то вдосконалення окремої сторони певним чином впливає на загальний рівень розвитку мислення.

Культура мислення студентів, що відображає певну ступінь сучасного розвитку мислення, також має чітку структуру. Вона складається із двох основних структурних елементів: *логічності й діалектичності*, кожен з яких у свою чергу теж має свої складові та їх функціональний зв'язок. Під логічним елементом ми розуміємо такий спосіб міркування, оперування думками, за якого з істинних засновків неминуче випливає істинний висновок. Ф. Енгельс писав: "Якщо наші передумови слухні і якщо ми правильно застосовуємо до них закони мислення, то результат повинен відповідати дійсності..." [1, т. 20, с. 581]. У цьому плані культура мислення полягає в умінні правильно застосовувати закони логіки в кожному окремому акті мислення. Свідоме або стихійне дотримання законів формальної логіки (закон тотожності, закон протиріччя, закон достатньої підстави) робить наше мислення логічним, і воно набирає трьох істотних ознак: визначеності, несуперечливості, доказовості. Якщо ж вимоги всіх законів порушуються, то міркування втрачають ці важливі ознаки культури мислення. У такому разі мислення набуває ознак антиподів: невизначеності, суперечливості, бездоказовості. Подібні порушення можуть бути неусвідомлюваними, їх називають паралогізмами.

Щоб розкрити повністю зміст категорії "культура мислення", необхідно дослідити і другу

складову частину — діалектичність. Виконуючи вимоги законів діалектики, ми повинні розглядати явища, що вивчаються, у взаємозв'язку і розвитку, виявляти механізм переходу кількісних змін у якісні та навпаки; пізнаючи феномени, що змінюються, — розкривати в кожному з них єдність протилежностей та їхню боротьбу, визначити тенденції, які, заперечуючи одна одну, утримують при цьому позитивні моменти стану предметів. Коротше кажучи, під *діалектичним елементом* структури "культури мислення" ми розуміємо такий спосіб міркування, за якого свідомо застосовуються закони та принципи діалектики.

Лише та суспільно-історична практика, яка базується на діалектико-матеріалістичному способі мислення, може творчо, реально змінити дійсність у рамках об'єктивно можливого на користь людині. Ігнорування законів діалектики різко знижує рівень мислення в цілому і призводить до однієї з крайностей: або до відродження різних форм метафізики, що заперечує ідею розвитку; або до софістики.

У процесі формування культури мислення діалектичність, як один із структурних елементів, є головною, провідною складовою, а логічність — підлеглою, але необхідною, хоча й недостатньою. Для виховання культури мислення студентів обидві складові істотні й необхідні. Нехтування хоча б однією з них призводить до абсолютизації другої, в кінцевому підсумку — до дисгармонії.

Запропонована структура культури мислення вказує на макроеlementи. Кожен з них, у свою чергу, складається з мікроеlementів. Останнім відповідають певні розумові вміння й дидактичні прийоми навчання цим умінням.

Шляхи й засоби формування окремих рис логічності досить успішно розроблені в методичних дослідженнях на матеріалі переважно середньої і частково вищої школи (мається на увазі вміння аналізувати й синтезувати, конкретизувати й узагальнювати, проводити аналогію і визначати поняття) [5—7]. Завдання формування діалектичності більш активно вивчається в педагогіці середньої школи [8—11].

На наш погляд, діалектичний метод має бути в центрі уваги педагогів-психологів взагалі та дидактиків зокрема (нагадаємо, що дидактика — це теорія навчання). Необхідно вивчати предмет у його розвитку, саморусі. Видатний вчений 30-х років нашого століття А. Н. Пінкевич наголошував на тому, що "учень має пройти довгий шлях подолання суперечності" [12, с. 58].

Основним моментом, "ядром діалектики" (Гегель) є суперечність, тому центральним пунктом діалектичності мислення є вміння виявля-

ти й знімати суперечності. Сучасний етап розвитку ринкових відносин у нашій країні, стан методики навчання філософії, психології та педагогіки в вищій школі особливо гостро поставив питання про формування у студентів такого вміння. Але для цього насамперед необхідно, щоб сам викладач свідомо ставив перед собою це важливе завдання, володів методами його розв'язання.

Проведений нами теоретичний аналіз спонукає до висновку про сформованість трьох напрямків, звернених до структури діалектичного мислення. Перший напрямок пов'язаний із дослідженням рушійних сил навчально-виховного процесу [13] та зорієнтований на визначення діалектичної суперечності цього процесу [14, с. 76]. Другий напрямок — націлений на принцип історизму [8, с. 58] та комплексного підходу при засвоєнні знань [11, с. 69]. Принцип переходу від абстрактного до конкретного постає тут як провідна педагогічна переосмислена ідея [5]. Третій напрямок націлений на знайомство тих, хто вчиться, із принципами, законами, категоріями діалектики [9; 15].

Реалізація потенціалу наведених вище напрямків об'єктивно розрахована на формування у студентів вмінь:

1. Оперувати діалектичними суперечностями (бачити їх, визначати їх, осмислювати їх) як джерелом будь-якого руху.
2. Відображати конкретну діалектику речей, процесів, явищ.
3. На підставі категоріального апарату усвідомлювати діалектичний зв'язок та розвиток — у природі, суспільстві, мисленні.

Усі названі вміння в послідовному поєднанні та взаємопроникненні є основними елементами, що становлять у навчанні неподільну структуру діалектичного мислення. Ця структура реалізується та розвивається як у навчанні (діяльності студента), так і в викладанні (діяльності викладача). З цією складною системою і необхідно порівняти дидактичні засоби формування діалектичності в навчанні. Звернімося до трьох прийомів формування діалектичного мислення, що розкривають основний зміст можливої дидактичної системи. Цим навчальним прийомам відповідають специфічні типи навчальних ситуацій, особливий аспект уже відомих методів навчання [16, с. 158—171; 17] та засоби їх реалізації, тобто основні складові системи та їх органічне поєднання і функціонування у процесі формування діалектичних здібностей.

1. Формування у студентів вміння оперувати протиріччям (у процесі навчання). Головна мета — створити змістовий логічний апарат мислення суперечностями, без якого досягнути

суть діалектичних суперечностей неможливо. Практичний досвід показує, що такий апарат результативно формується у студентів у наступних навчальних ситуаціях: у ситуації сократичних діалогів, антиномій, парадоксів, діалектичних диспутів, фактів протиріч [18, с 30—34]. У таких навчальних діалектичних ситуаціях реалізуються функції частково-пошукового та дослідницького методів навчання. Першого — у ситуаціях сократичного діалогу та діалектичних диспутів, другого — у решті ситуацій. Засоби реалізації інших методів навчання (інформаційно-рецептивного, репродуктивного, методу проблемного викладу) відбуваються в навчальних ситуаціях, в яких діалектико-логічні суперечності представлені явно чи неявно, і в яких не передбачається ланка навчально-творчого зняття суперечності. До таких засобів реалізації можна віднести різне: діалектичний стиль мислення викладача, діалектичну організацію навчального матеріалу, а також діалектичні задачі, вправи, інструкції. Пояснюючи студентам на одному з занять з основ економічної теорії, що робоча сила є товаром, можна загострити ситуацію питанням: "Чи була робоча сила рабів товаром у Стародавньому Єгипті?" Як показує наш досвід, такого типу запитання нікого не залишають байдужим. У цій ситуації мислення студентів неминуче стикається з конкретним діалектичним протиріччям і вперто намагається його зняти. Відтворення та застосування як стратегії даної суперечності студентами реалізує форму репродуктивного методу, якщо сам викладач знімає протиріччя.

Основні компоненти структури протиріччя дозволяють використовувати в таких ситуаціях систему вправ трьох типів, у відповідності до структури суперечності та динаміки її функціонування. Перший тип вправ націлений на відкриття протилежностей, що заперечують одна одну. Другий тип вправ орієнтує на пошуки саме діалектичної суперечності — взаємозалежних протилежностей. Третій тип вправ може реалізувати розуміння, яким саме способом зняти конкретну діалектичну суперечність. У певній навчальній ситуації раціонально застосовувати інструкції-прийоми, звернені до аналізу діалектично-суперечливого змісту. Наводимо таку інструкцію-прийом задля самоконтролю, що допомагає студентові уникнути однобічного аналізу навчального матеріалу:

1. Яка Ваша позиція (погляд) на образ (явище, подію, факт тощо)?
2. Якою може бути протилежна позиція?
3. Чи можна поєднати у відповіді ці протилежні тенденції? За яких умов?
4. Чи може одна з позицій бути провідною?

5. Сформулюйте єдину позицію з урахуванням певних умов: межі істинності, а також того, що якась тенденція буде провідною.

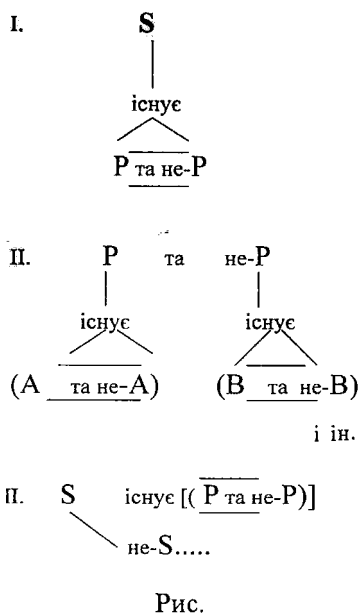
У цілому всі ситуації діалектичних суперечностей дають вельми широкий спектр можливостей роботи з діалектичними протиріччями і можуть досягти мети формування в студентів фундаменту діалектичного мислення.

2. Формування вміння відображати діалектику феноменів.

Головна мета — створити дидактичну систему організації умов руху до єдності багатоаспектного в мисленні студентів. У відповідності зі стадіями переходу від абстрактного до конкретного, які, у свою чергу, відповідають історичним сходинкам та об'єктивній логіці розвитку дійсності, можна відокремити три основні різновиди ситуацій формування вміння сприймати діалектику речей. Це, по-перше, ситуація вихідних суперечностей. По-друге, ситуація розгортання суті та, по-третє, ситуація єдності багатоаспектного. У першій ситуації студенти сприймають базову суперечність явищ, процесів, подій. У другій ситуації це протиріччя розгортається в мисленні у багатоаспектність відтворюваних суперечностей феноменів та процесів. У третій ситуації досягається єдність багатоаспектного в мисленні студентів на основі іманентної суперечності суті. Наприклад, пояснюючи зміст і функції категорії грошей, викладач може поставити запитання про те, чи є валюта грошима. Потім послідовно, використовуючи наведені вище ситуації, зняти цю суперечність.

Принципову схему руху думки при формуванні цього вміння можна подати графічно, як показано на рисунку.

Трьом фазам етапу відповідають три види ситуацій. Стрілки, що розходяться, позначають роздвоєння неподільного; горизонтальні — взаємозалежність протилежностей; літери — відображення єдиного та сторін суперечностей у мисленні; дужки — об'єднання, синтез двох протилежностей та кількох пар протилежностей (квадратні дужки) на основі базових суперечностей. У схемі (3-я фаза) показано можливість відображення переходу даної суті (S) в протилежну (не-S), тобто, в нову якість. Характерна особливість наведеної структури визначає також змістову відмінність методів навчання, що використовують, умови та засоби їхньої реалізації. Маємо на увазі особливості інструкції — прийоми, задачі, системи вправ, організацію навчального матеріалу. Кардинально схема зорієнтована як на метод переходу від абстрактного до конкретного, так і на реалізацію в навчанні історичного підходу та всебічного розгляду явищ, процесів, подій. При цьому зовсім не виключається

використання матеріалів нетеоретичного характеру. Діалектика речей, задля більшої науковості при навчанні, може бути подана і в образній, художній формі. Зміст описаного другого прийому формування діалектичного мислення студентів є необхідним природним розвитком першого; так, як третій — другого.

3. Формування вміння охоплювати розумом найзагальніший зв'язок та розвиток.

Діалектика, як теорія розвитку, як наука про найзагальніші зв'язки та розвиток відкриває діалектичний рух філософської думки, яка розкриває світ: від буття (феномена) до суті та до єдності першого і другого. Педагогічне відображення цього руху відбувається в трьох видах навчальних ситуацій. Перша — ситуація узагальнення протиріччя. Друга — ситуація категоріальних відносин. Третя — ситуація категоріального синтезу.

В цих трьох ситуаціях відтворюються риси ситуацій першого та другого етапів формування вмінь, але на новому рівні осягнення діалектики об'єктивного світу і його пізнання — на рівні загального. Це визначає специфіку ситуа-

цій і змісту структури всього третього етапу формування вмінь, що включає також ситуації, методи та засоби їх реалізації. Наприклад, у даному випадку можна запропонувати студентам таке педагогічне доручення у вигляді завдання-запитання: "Всі матеріальні об'єкти мають різні якісні та кількісні характеристики, існують у просторі й часі, поєднують у собі свої зміни й характеристики буття та небуття, існування й неіснування, виникнення, розвитку та загибелі. Які ж відношення стають загальними у всякій зміні, що відбувається в будь-якому рухові? Відповідь може бути такою: "Відношення протилежностей існування та неіснування, виникнення та зникнення". Така відповідь націлює на розуміння суперечностей як загальної суті, джерела, першооснови руху, становлення всіляких змін взагалі.

В ситуаціях категоріальних відносин студентам відкривається діалектика категорій, взаємозначеність як об'єктивних найбільш загальних суттєвих визначень дійсності, свідомості та їх пізнання. В навчальних ситуаціях, які ми зараз описуємо, думку студента вводять у сферу дії трьох основних законів та принципів діалектичної логіки.

Всі наведені навчальні ситуації можуть бути застосовані при вивченні студентами всіх гуманітарних наук. Доступність для студентів і результативність описаних видів навчальних ситуацій та специфічних педагогічних доручень перевірено на практиці автором цієї статті. Реалізація дидактичної системи формування діалектично-логічного мислення студентів передбачає:

- визначення діалектичних сторін кожного навчального предмета, що створює фактичну основу для виявлення діалектичного мислення.
- структурування діалектичних сторін змісту освіти на базі певних специфічних навчальних ситуацій, методів, прийомів, педагогічних доручень та засобів їх найефективнішої реалізації.
- обов'язкове глибоке вивчення елементів і функцій структури категорії "культура мислення" з подальшим їх застосуванням у дидактиці.

Список використаної літератури

1. Кузовлев В. П. Воспитание культуры умственного труда учащихся восьмых классов в процессе учебной деятельности. Автореферат дис. ...канд. пед. наук.— Л., 1977.
2. Определение трудности и ценности учебной информации для взрослых людей // Сб. науч. тр. НИИ общего образования взрослых.— Л., 1972.
3. Сенько Ю. В. Формирование научного стиля мышления учащихся.— Сов. педагогика, 1979, № 10.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Твори.
5. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении.— М.: Педагогика, 1972.
6. Зорина Л. Я. Системность — качество знаний.— М.: Знание, 1976.
7. Пасичник І. Д. Психологія операційних структур мислительної діяльності (генезис дії систематизації на тематичному матеріалі). Автореф. дис. ...канд. психолог, наук.—К., 1994.

8. Москвіна В. В. Ціннісно-сміслові установки як фактор регуляції індивідуального інтелекту. Автореф. дис. ...канд. психол. наук.— К., 1994.
9. Мощанский В. Н. Формирование мировоззрения учащихся при изучении физики.— М.: Просвещение, 1976.
10. Ильенков Э. В. Школа должна учить мыслить // Народное образование.— 1964, № 1.
11. Сивкин И. Ф. К проблеме формирования у школьников основ диалектического мышления // Вопросы психологии.— Томск, 1970.
12. Пинкевич А. Н. Введение в педагогику.— М., 1930.
13. Данилов М. А. Процесс обучения в советской школе.— М.: Учпедгиз, 1960.
14. Загвязинский В. И. Методология и методика педагогических исследований.— Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 1976.
15. Нагорна Г. О. Формування у студентів педагогічних вузів професійного мислення. Автореф. дис. ...докт. пед. наук.— К., 1995.
16. Лернер И. Я., Скаткин М. Н. Методы обучения // Дидактика средней школы.— М.: Просвещение, 1975.
17. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в середній школі.— К.: Рад. школа, 1983.
18. Шубинский В. С. Ситуации диалектико-логических противоречий в обучении // Новые исследования в педагогических науках.— М.: Педагогика, 1977. № 2 (30).

Marija Golubyeva

PEDAGOGICAL SYSTEM OF REALIZATION OF THE NOTION OF CULTURE OF THINKING'

A definition of category of 'culture of thinking' is given in the article of M. O. Golubeva 'Pedagogical system of realization of the notion of culture of thinking'. This notion has historical character and complex structure: levels of formal logic and dialectics. The pedagogical ways of formation of culture of thinking of students are also given.